

Els constructors de megàlits a Catalunya: cistes i dòlmens entre els mil·lennis V-III cal aC

Josep Tarrús i Galter

1. El megalitisme català: dels anys 60 a l'actualitat

Quan Miquel Tarradell escriu el capítol sobre «Els constructors de megàlits» dins d'aquest magnífic llibre —*Les arrels de Catalunya*— que ara recordem i homenatgem, els estudis sobre el megalitisme català es trobaven en un moment dolç, tal com reconeix el mateix autor (TARRADELL, 1962).

En efecte, feia pocs anys (PERICOT, 1950) que s'havia publicat la reedició, posada al dia amb les darreres troballes de l'Alt Empordà i del Rosselló, de la tesi de Lluís Pericot i, a més, professors de la categoria de Joan Maluquer de Motes també havien fet aportacions substancials, en especial pel que fa a la separació dels megàlits en dos grups ben diferenciats arquitectònicament i cronològica: els dòlmens antics de la costa i els més recents de les terres de l'interior (MALUQUER, 1948).

Miquel Tarradell aprofita, doncs, aquestes darreres novetats, però sobretot fa servir la seva gran capacitat de síntesi per posar ordre a la multitud de dades acumulades sobre el megalitisme català des del segle XIX fins a l'inici dels anys 60 del segle XX, gràcies a les recerques de L.M. Vidal, M. Cazorro (1912), P. Bosch-Gimpera (1919), J. Serra Vilaró (1927), Lluís Pericot, J. Gudiol, J. Colominas, I. Macau (1934) i J. Garriga, entre d'altres. De Ricard Batista pot aprofitar el primer corpus sobre els dòlmens del

Moianès (BATISTA, 1961), però no el segon sobre la comarca de Vic (BATISTA, 1963).

Malauradament, per pocs anys, no va poder comptar amb l'extraordinària aportació que féu Lluís Esteva pel que fa a les arquitectures dolmèniques de l'Alt i Baix Empordà però, malgrat tot, la distribució general dels dòlmens a Catalunya, fixada l'any 1950 per L. Pericot, ja era força vàlida i de fet ha variat poc des d'aleshores.

En canvi, des de l'any 1960 les noves investigacions han capgirat moltes de les idees que es tenien sobre la cronologia del fenomen dolmènic, sobre les arquitectures implicades i sobre la classe de societats que els construïren, de tal manera que, a ulls d'ara, el megalitisme de la façana mediterrània s'ha demostrat tan complex i variat com el de l'atlàntica.

Entre les aportacions més destacables del període comprès entre 1960 i 2002 cal referir-se a Lluís Esteva i a Miquel Cura, aquest darrer prematurament traspasat ara fa uns mesos. Es tracta de dos personatges antitètics.

L. Esteva, veí de Sant Feliu de Guíxols, es concentrà en l'estudi d'un territori concret, essencialment el Baix Empordà, encara que en la seva darrera etapa també s'interessà per l'Alt Empordà (ESTEVA, 1964, 1965, 1970, 1978 i 1979). Es va preocupar sobretot de l'arquitectura dolmènica i de l'art megalític (cassoletes, reguets i antropomorfs) present sobre els megàlits i les roques a l'aire lliure del seu entorn. Descobridor i excavador de les cistes amb túmul del Baix Empordà, que no dubtà a incloure dins

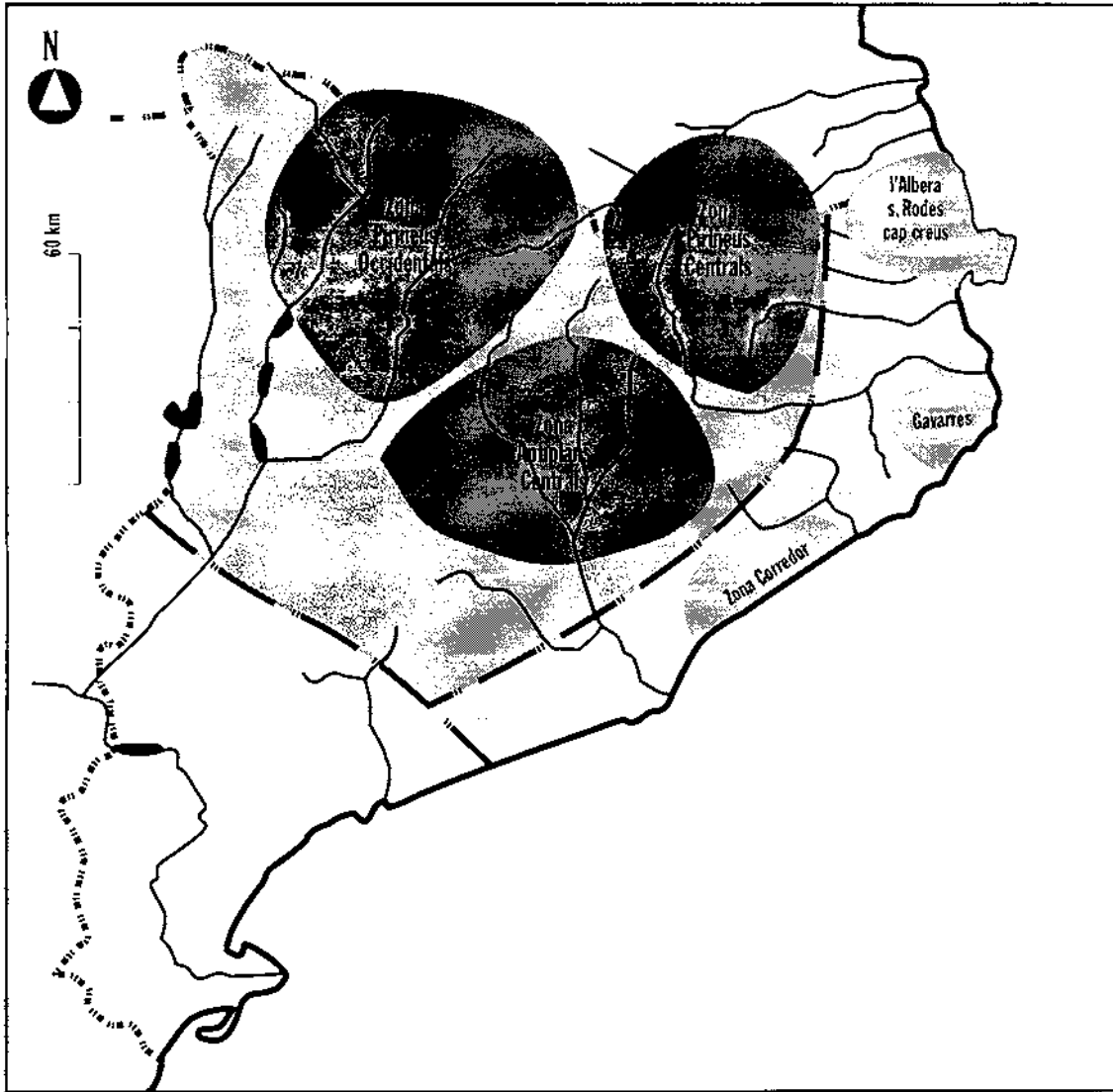

Figura 1. Mapa de Catalunya amb les diferents zones megalítiques.

del megalitisme, li devem també la clàssica diferenciació entre els dòlmens simples i les cistes o petites caixes megalítiques: els primers sempre d'accés horitzontal i les segones d'accés vertical, amb desplaçament de la coberta.

Miquel Cura, manresà, prengué com a territori, en canvi, tota la Catalunya Vella, des de les terres interiors fins a la serra de Rodes (Alt Empordà), que tan bé coneixia i d'on realitzà un corpus megalític, en col·laboració amb Anna Ferran (CURA; FERRAN, 1970). Amb la mateixa autora publicà l'any següent un altre corpus (CURA; FERRAN, 1971) sobre els dòlmens de la vall de Cabó (Alt Urgell), en una clara demostració de la seva ubicuïtat. Uns anys més tard encara en publicà un altre sobre la Cerdanya i el

Capcir (PADRÓ; CURA; ABELANET, 1975), en col·laboració amb Josep Padró i Joan Abelanet. Més recentment, la seva activitat en aquest camp el portà a signar interessants revisions del nostre megalitisme en col·laboració amb Roser Vilardell (CURA; VILARDELL, 1993), una autora també interessada en els dòlmens de l'interior de Catalunya (VILARDELL, 1987).

Les seves aportacions foren molt variades: els esmentats corpus de monuments, problemes d'arquitectura dolmènica i qüestions més pregoneres de filiació cultural i cronologia. Entre les segones cal destacar la seva divisió dels dòlmens simples entre cambres pirinenques amb accés per una porta-finestra i les anomenades cistes megalítiques, on engloba tota la resta de dòl-

mens simples, tant els de gran envergadura del Moianès com les petites caixes de l'Alt Urgell (CURA, 1976-B).

Potser, però, on es notà més la seva influència és en la defensa de les cistes neolítiques solsonianes (CURA, 1976-A) com a origen del megalitisme català i en una cronologia antiga per als sepulcres de corredor poligonals altempordanesos (CURA; CASTELLS, 1977), que situa en el neolític mitjà. Les recerques més recents sobre aquests dos temes, al Solsonès, Osona (Tavertet) i a l'Alt Empordà, ratifiquen els seus postulats.

Molts altres investigadors han fet aportacions destacables durant els darrers 20 anys. En primer lloc, val la pena d'esmentar els treballs de Josep Castany (1987, 1988, 1991, 1992 A-B i amb L. GUERRERO, 1987) en els altiplans centrals (Solsonès, Berguedà, Osona i Bages), que han servit per certificar que les cistes neolítiques del Solsonià presenten una gran varietat de formes arquitectòniques, de sistemes de senyalització i d'ús, entre els quals hi entra perfectament la seva reutilització. De fet, els seus estudis ens tornen a acostar al concepte de dòlmens neolítics, tal com els considerava Joan Serra Vilaró.

Un treball similar de revisió global d'una regió extensa és el que s'ha realitzat a l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus (Alt Empordà-Rosselló), que ha servit per descobrir les cistes amb túmul del cap de Creus, donar noves proves de l'antiguitat dels sepulcres de corredor poligonals d'aquesta àrea, evidenciar l'existència d'un nou tipus de dolmen simple amb accés per un vestíbul-pou i excavar un primer poblat neolític, Ca n'Isach a Palau-saverdera, que es pot relacionar amb els constructors de dòlmens d'aquestes seralades (TARRÚS, 2002).

Com a impacte cronològic cal destacar els estudis sobre les cistes neolítiques amb túmul complex de la zona de Tavertet (CRUELLES; CASTELLS; MOLIST, 1992), amb datacions C-14 del

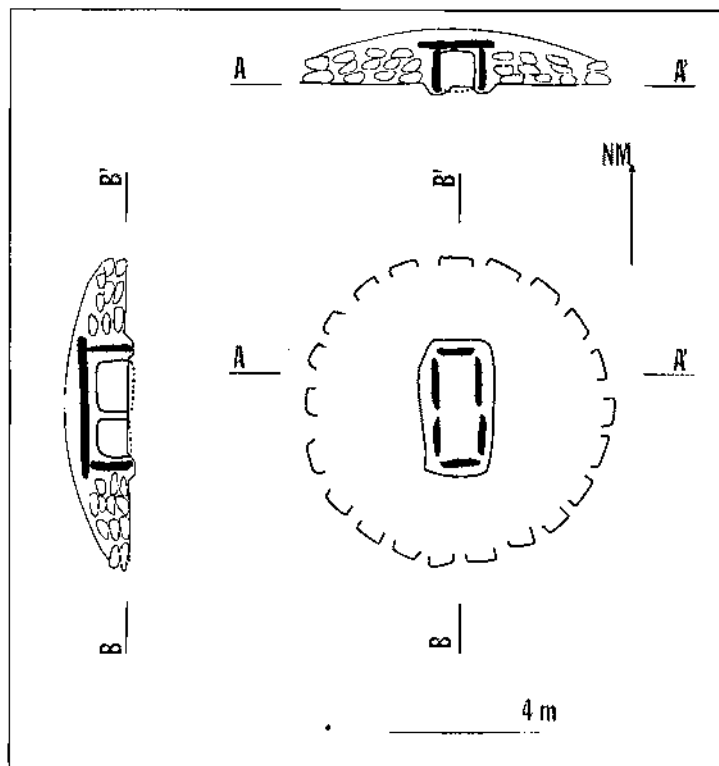

Figura 2. Arquetipus d'una cista amb túmul de l'Alt Empordà.

V mil·lenni cal aC [cronologia calibrada], acompanyades d'aixovars funeraris del grup de Montboló. Les excavacions de mitjan anys 80 del passat segle a les cistes de la Font de la Vena i del Padró ens permeten ara proposar un origen local del megalitisme català a partir del seu propi fons neolític.

No menys important ha estat la posterior descoberta i excavació de la necròpolis del Camp del Ginebre de Caramany al Fenollet (VIGNAUD, 1998). La presència de cistes amb túmul amb inhumacions d'adults o d'infants, de dipòsits d'incineració i de tombes circulars empedrades amb incineracions, que contenen també materials del grup de Montboló i del Chassey antic, ens tornen a posar sobre la taula l'existència de tombes megalítiques anteriors als sepulcres de corredor del Rosselló i de l'Alt Empordà, dels quals podrien constituir el precedent immediat, i ens demostren la gran variabilitat de ritus funeraris presents en el neolític mitjà.

A més de les aportacions anteriors, cal recordar que algunes excavacions i publicacions de

gran qualitat com les fetes a les galeries catalanes del mas Pla al Baix Camp (MESTRES, 1979-1980) i de les Maioles a l'Anoja (CLOP; FAURA [et al.], 2002), i també al tholos de la Serra Clara al Bages (CASTELLS; ENRICH, 1983), ens han proporcionat importants novetats en relació sobretot a la seva arquitectura, als seus aixovars i als rituals funeraris.

I per acabar aquest breu resum historiogràfic no volem deixar d'esmentar la imprescindible tasca de prospecció que han fet aquests darrers anys diversos grups d'estudiosos, encapçalats per Enric Carreras del Gesart (Grup Empordanès de Salvaguarda i Estudi de l'Arquitectura Rural i Tradicional), Josep i Quim Agustí (Centre Excursionista d'Olot) i Albert Fàbrega (Centre Excursionista de Súria). Gràcies a les seves sortides setmanals s'han pogut localitzar i situar de nou gairebé tots els sepulcres megalítics de Catalunya, alhora que se n'han descobert molts de nous.

2. Origen, espai cronològic i distribució

En aquest treball farem referència a les construccions megalítics que s'estenen des del Rosselló (Catalunya Nord) fins a l'Alt Camp (Tarragona) i des del cap de Creus al Pallars Sobirà, és a dir, tots els territoris catalans on es coneixen manifestacions arquitectòniques d'aquesta classe.

És clar que les fronteres oest i nord del nostre megalitisme són només orientatives, tot i que, com veurem, els fenòmens culturals que s'hi succeeixen des del neolític mitjà sí que els donen una certa unitat enfront dels grups veïns immediats. De tota manera, sempre que faci falta, les transgredirem si ens volem referir a sepulcres afins com els que trobem al Fenollet o a la vall d'Aran, regions ambdues d'accent occità. Pel que fa a la frontera sud, ja lluny de les serralades pirinenques, mantindrem el límit proposat fa 27 anys per R. Batista (1966), des de la riera de Foix a la confluència dels rius Segre i Noguera Ribagorçana, que modificava lleugerament el que havia fixat Lluís Pericot (1925) i que encara no ha sofert canvis.

L'espai cronològic en què ens mourem començarà en el neolític mitjà inicial, quan apareixen les primeres cistes neolítiques amb túmul (grup de Montboló, finals del Vè mil·lenni cal aC); seguirem pel neolític mitjà ple (grups del solsonià, Chassey i empordanès, primera meitat del IV mil·lenni cal aC), el moment àlgid de les cistes soterrades solsonianes i dels primers sepulcres de corredor poligonals empordanesos; i arribarem al neolític final i calcolític (grups de Veraza i Campaniformes, finals del IV i primera meitat del III mil·lenni cal aC), el període de l'apogeu del nostre megalitisme, amb els sepulcres de corredor evolucionats o galeries catalanes tot primer i amb els dòlmens simples i cistes megalítics en la darrera època.

Al llarg de tot el II mil·lenni cal aC, durant l'edat del bronze antiga, mitjana i final, molts dels sepulcres de corredor anteriors, antics o evolucionats, dels dòlmens simples i de les cistes megalítics varen ser reutilitzats per diferents grups culturals (epicampaniformes, cultures del Roine i de la Polada, Camps d'Urnes), en una clara demostració del gran predicament que tingueren les sepultures megalítics fins i tot entre comunitats tardanes que potser mai no en bastiren cap.

Cal assenyalar, d'altra banda, que no creiem en la construcció de sepulcres de corredor, del tipus que sigui, en temps posteriors a la meitat del III mil·lenni cal aC, però sí que veiem viable que alguns dòlmens simples, i encara més les petites caixes megalítics, es continuessin bastint durant els primers segles del II mil·lenni cal aC. Opinem, doncs, que els materials de l'edat del bronze antiga o mitjana que es troben en alguns sepulcres de corredor són sempre producte de reutilitzacions tardanes; mentre que, a la inversa, la presència abundant d'aixovars d'aquesta mateixa època en construccions tipològicament més recents i senzilles, com en alguns dòlmens simples i en petites caixes megalítics, ens pot estar indicant que encara se'n bastien en aquells moments.

Abans hem esmentat que el límit sud del nostre megalitisme ja l'adverteix Lluís Pericot en la seva tesi (1925) i que la neta separació dels principals tipus arquitectònics en dues zones, la regió costanera per als sepulcres de corredor i les terres interiors per als dòlmens simples i les pe-

tites caixes megalítiques, era un fet constatat des de mitjan segle XX.

La novetat dels darrers anys s'ha de buscar en la confirmació de l'existència d'un horitzó premegalític durant el neolític mitjà inicial, representat per les cistes aèries o mig soterrades amb túmuls (Tavertet, Carmany, cap de Creus), que aporta una certa unitat cultural i arquitectònica a tot aquest territori, a banda i banda dels Pirineus. Les posteriors cistes neolítiques soterrades del neolític mitjà ple (Solsonà), a vegades amb túmuls senyalitzadors, o mig soterrades i amb petits túmuls de terra (Serralada Transversal, Canigó i Gavarres), semblen una evolució d'aquella inicial pulsació megalítica i reafirmen la relativa homogeneïtat cultural de les terres altes prepireniques enfront dels grups contemporanis amb sepulcres de fossa de les planes al·luvials.

De totes maneres, és evident que les diferents comunitats humanes que bastiren les cistes neolítiques i els sepulcres megalítics a Catalunya durant més de dos mil·lennis no formaven part de cap grup cultural homogeni. Forçosament, tot i compartir el gust per la construcció de grans tombes de lloses, degueren tenir unes motivacions culturals tan variades com ho són els aixovars i els ritus funeraris que s'hi detecten.

3. Sepulcres, ritus funeraris i art megalític

Ja hem esmentat abans que el veritable moment inicial del nostre megalitisme, l'hem de situar en les cistes amb túmul del tipus de la Font de la Vena, del Padró o del Collet de Rajols (Tavertet, a Osona) o del Camp del Ginebre (Carmany, al Fenollet), on s'han recuperat aixovars funeraris, el grup de Montboló o del Chassey

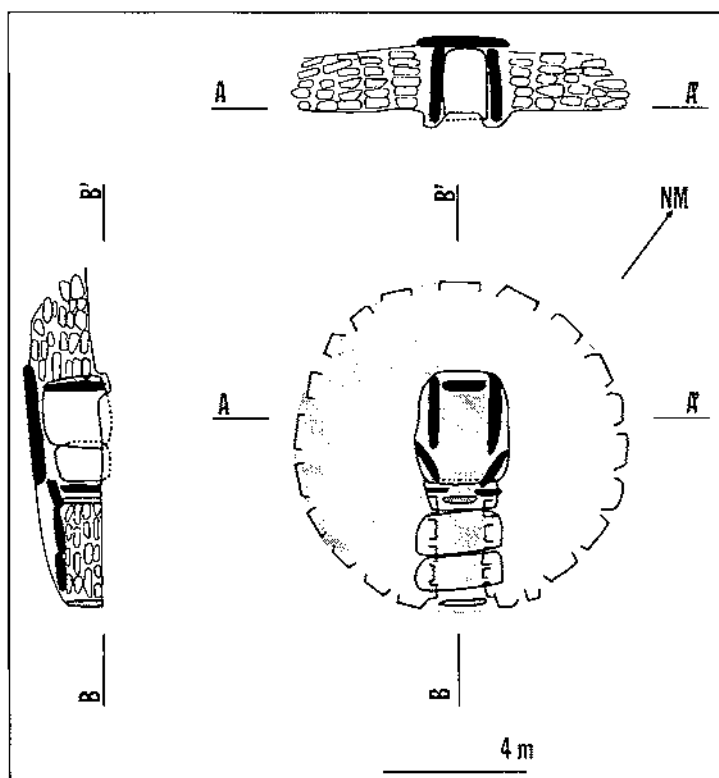

Figura 3. Arquetipus d'un sepulcre de corredor antic amb cambra trapezoïdal curta de l'Alt Empordà.

antic, que les situen a la cruïlla entre els grups culturals del neolític mitjà inicial i el neolític mitjà ple. En aquestes cistes, a més, s'han obtingut datacions per C-14 de mitjan i finals del V mil·lenni cal aC, que confirmen el que ens indicaven les restes materials.

La inserció dins d'aquesta fase premegalítica de les cistes amb túmul altempordaneses de la serra de Rodes (Vinya d'en Berta a Pau) i del cap de Creus (Tomba del General) sembla probable si tenim en compte la similitud essencial de les arquitectures. Malgrat tot, cal reconèixer que els materials arqueològics que s'hi han recuperat no són determinants i que la seva construcció podria allargar-se fins a inici del IV mil·lenni, ja al neolític mitjà ple. En tot cas, malgrat que la primacia cronològica correspon, de moment, a les terres de l'interior, sembla evident que a finals del Vè mil·lenni cal aC ja existeixen construccions funeràries premegalítiques des del Prepirineu fins a la regió costanera mediterrània.

Es tracta de cistes rectangulars o quadrangulars, grans o petites, bastides damunt del terreny

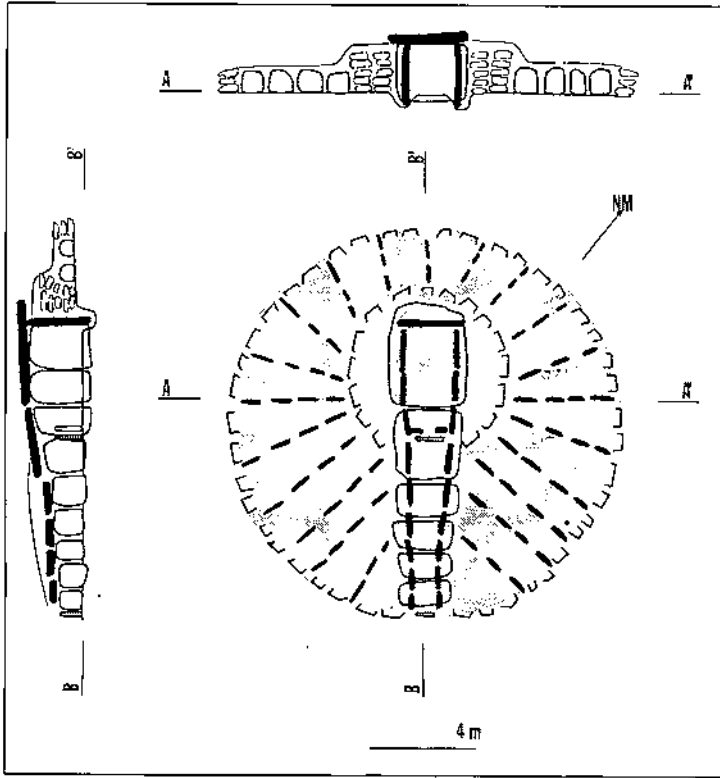

Figura 4. Arquetipus d'un sepulcre de corredor evolucionat —galèria catalana— del Baix Empordà.

i cobertes per grans o petits túmuls d'estructura arquitectònica sovint complexa. Una característica són els anells peristàlits fets de blocs planers o en plec de llibre. Se situen en un altiplà (Tavertet), en una vall (Caramany), al pla (Vinya d'en Berta) o als colls (Tomba del General). Evidentment, el seu model constructiu ens parla de tombes pensades per ser utilitzades una sola vegada, ja sigui per a inhumacions individuals, de parella o múltiples.

Si pugem un escaló cronològic i ens situem en la primera meitat del IV mil·lenni cal aC, dins d'un neolític mitjà ple, ens trobarem que aquestes grans cistes amb túmul primigènies evolucionen cap a dues tipologies diferents: les clàssiques tombes soterrades del Solsonià i les petites cistes semiaèries, recobertes per un túmul primari, que recentment s'han anat identificant en zones muntanyenques de l'interior (Serralada Transversal, Canigó) i prop de la costa (Gavarres).

Les primeres són cistes trapezoidals, rectangulars o quadrangulars, grans o petites, totalment enfonsades sota terra, sense túmul o asse-

nyalades per un petit túmul de terra o de pedres. A vegades duen esteles-menhirs, decorades amb cassoleres i reguerons, com la de la Costa dels Garrics del Caballot II (Pinell, el Solsonès). Se situen en valls o planes, amb un bon tou de terra, dins de les comarques dels altiplans centrals (Solsonès, Bages, Berguedà) i zones limítrofes (Alt Urgell, Segarra, Anoia) o francament pirinenques (Andorra). Corresponen a les cistes del Solsonià, algunes de les quals, segons Josep Castany, són veritables cambres megalítiques reutilitzables des de la part frontal (nínxols, cambres) i altres, en canvi, són simples caixes no reutilitzables. En tot cas, gairebé sempre hi trobem només inhumacions individuals o de parella, malgrat que no falten tombes amb més individus, ja siguin producte d'un sol enterrament o bé de reutilitzacions.

Les cistes neolítiques amb túmul del neolític mitjà ple són cistes rectangulars, quadrangulars i pentagonals, grans o petites, semienterrades dins del terreny rocós o bé bastides al seu damunt. Les semisoterrades van cobertes per petits túmuls de terra, mentre que les aèries duen túmuls més grans, de terra i pedres. Se situen en cims dominants, enmig d'un paisatge de muntanya. Pertanyen a aquest grup les cistes petites del Moianès —entre Osona, el Bages i el Vallès Oriental— com les del Pla de la Bassa i el Serrat de l'Horabona I; les de la Garrotxa i el Ripollès (Creu de Principi, Clot de la Dona Morta); les del Conflent (Arca de Calahons); i finalment les del grup costaner de les Gavarres al Baix Empordà, com les del Suro del Rei o la de la Carretera de Calonge. Altre cop, el seu model constructiu ens assenyala que es tracta de tombes pensades per ser utilitzades una sola vegada, encara que rarament se'ns han conservat restes humanes procedents d'aquestes classes de sepulcres, molt més exposats a l'erosió i a l'espoli que les ben enterrades cistes solsonianes.

Sembla clar que, si hem de buscar una filiació cultural entre les primeres cistes neolítiques amb túmul de Tavertet del neolític mitjà inicial i la segona fase de cistes neolítiques del neolític mitjà ple, l'hem de buscar entre els grups muntanyencs de la Serralada Transversal, el Canigó i les Gavarres. En efecte, aquestes darreres, forçades segurament per la base rocosa dels cims on són, conserven el costum d'utilitzar túmuls, encara que molt més migrats que els antics, per tal de cobrir la part desenterrada de les tombes en cista.

En un moment primerenc d'aquesta fase, aquest substrat de cistes amb túmuls del neolític mitjà ple de les muntanyes catalanes acolliria la nova moda atlàntica dels sepulcres de corredor poligonals, que trobaria un terreny ja abonat per a aquestes noves arquitectures funeràries megalítiques i es desenvoluparia amb força a la zona costanera empordanesa. En canvi, les terres interiors continuaran amb les cistes soterrades o amb petits túmuls durant la resta del neolític mitjà ple i no rebran les noves tombes de corredor fins al neolític final, en una fase ja recent —galeries catalanes— de la seva evolució tipològica.

Estem ara al davant d'una veritable manifestació funerària megalítica —els sepulcres de corredor de l'Empordà i el Rosselló— que s'allargarà durant més de 1.000 anys tot acomodant la seva arquitectura als variants costums socials dels grups que els bastien. Ara ja sí que es tracta de grans tombes de lloses destinades a rebre inhumacions o dipòsits successius de cadàvers, ja sigui a través d'un ritus de tipus primari o secundari. El caràcter de sepulcre dissenyat per ser reutilitzat no es pot posar en dubte.

Les fases evolutives dels sepulcres de corredor s'han pogut determinar amb força versemblança a través de l'estudi dels monuments megalítics de l'Alt Empordà-Rosselló (TARRÚS, 2000).

a) La primera fase arquitectònica dels sepulcres de corredor de l'Alt Empordà-Rosselló, continuadora i potser parcialment contemporània de les primigènies cistes neolítiques amb túmuls de la serra de Rodes i el cap de Creus, transcorre bàsicament durant el neolític mitjà ple, durant la primera meitat del IV mil·lenni cal aC. Són sepulcres amb cambra subcircular

i passadís estret i curt, fet amb murs de pedra seca, que a vegades es combinen amb lloses (Font del Roure, Arreganyats, Tites Llargues, Gutina). Les cambres sempre són força més altes que els corredors. Es tracta de tombes bastides sobre la roca, generalment no encaixades dins del terreny. Queden orientats primordialment al sud-est, però també n'hi ha al sud, al sud-oest i a l'oest. Els seus túmuls, de forma circular, poden ser relativament complexos: anells de grans blocs a tocar la cambra al dolmen dels Estanys II (la Jonquera) i anells suplementaris de contenció a la Font del Roure (Espolla); o bé poden ser simples masses de terra i blocs. Els anells de contenció externs estan fets per murs de pedra seca, amb grans blocs ajaguts a la base.

b) La segona fase arquitectònica dels sepulcres de corredor de l'Alt Empordà-Rosselló correspon a les cambres trapezoïdals curtes i passadissos estrets i curts, fets amb murs de pedra seca (Comes Llobes de Pils, a Rabós d'Empordà) o mixtos, de lloses i murs (Morelles, a Espolla), que se situarien alguns a les darreries del neolític mitjà però la majoria ja plenament en un neolític final/calcolític antic, a finals del IV o principis del III mil·lenni cal aC. Les cambres continuen sent considerablement més altes que els corredors. La gran majoria queden orientats igualment al sud-est i al sud-oest, però també n'hi ha al sud, a l'est, al nord-est i al nord-oest.

Probablement gairebé contemporanis serien els models del mateix sepulcre amb corredors llargs, igualment fets amb murs de pedra seca. N'hi hauria amb cambres curtes (Solar d'En Gibert, a Rabós d'Empordà) o llargues (Barranc, a Espolla). En canvi, els sepulcres de corredor amb cambra trapezoïdal curta (Coma de Felis de Rabós d'Empordà o llarga (Cabana Arqueta, a Espolla), proveïts amb passadissos llargs, fets amb lloses o mixtos (lloses i murs de pedra seca), semblen més tardans, encara que sempre dins del neolític final/calcolític antic. Es tracta de tombes bastides a vegades directament sobre la roca (Comes Llobes de Pils, Barranc, Cabana Arqueta) i en altres (Girarols I d'Espolla, Morelles) parcialment encaixades dins del terreny, a causa dels forts pendents on estan

construïdes. El cas més extremat és el del Solar d'En Gibert, on la meitat de la cambra queda dintre d'una trinxera excavada en el fort pendent on es troba. Els seus túmuls semblen ser simples masses de terra i blocs. Tendeixen a la forma circular quan els monuments estan construïts sobre terreny planer; o bé són només frontals (Solar d'En Gibert) o frontals/laterals (Girarols I, Morelles) quan estan bastits en forts pendents. Els anells de contenció externs, en els casos coneguts, estan fets per murs de pedra seca, amb grans blocs ajaguts a la base.

- c) La tercera fase arquitectònica d'aquests sepulcres de corredor, encara dins del neolític final/calcolític antic però ja dins de la primera meitat del III mil·lenni cal aC, correspondria a les cambres rectangulars curtes (mas dels Buencs de la Jonquera, mas de la Mata del Port de la Selva, Talaia i Ruïnes de Vilajuïga) amb passadissos estrets i llargs, fets de lloses, en els quals les peces finals del corredor queden cavalcades internament sobre els suports de la cambra. Les cambres i els corredors es comencen a equiparar en altura, malgrat que aquelles encara són més altes. Dels quatre coneguts, tres s'orienten al sud-oest, mentre que el darrer (mas dels Buencs) ho fa al sud-est. Es tractaria d'una fase arquitectònica recent o de transició, identificada fa poc, que caldria situar, en aquesta zona alt-empordanesa, just abans dels veritables sepulcres de corredor ample o galeries catalanes. Són tombes bastides normalment sobre la roca (Talaia, Ruïnes, mas de la Mata) i en altres (mas dels Buencs) parcialment encaixades dins del terreny. Els seus túmuls encara són simples masses de terra i blocs, de tendència circular (sobre terreny planer) o bé frontals/laterals (en pendent, com al mas dels Buencs). Els anells de contenció externs estan fets per murs de pedra seca, amb grans blocs ajaguts a la base.
- d) La quarta fase arquitectònica dels sepulcres de corredor d'aquesta àrea megalítica, encara dins de la primera meitat del III mil·lenni cal aC (neolític final amb possibles continuacions fins al calcolític recent), correspondria ara a les cambres rectangulars amb passadissos amples, que es connecten caire contra caire a les

lloses davanteres de les cambres. Serien els veritables sepulcres de corredor evolucionats, amb passadís ample, que nosaltres hem anomenat sovint galeries catalanes. La gran majoria queden orientats al sud-est, però també n'hi ha al sud-oest, al sud i a l'oest. N'hi ha amb cambres curtes —petites galeries catalanes— (Carena de Vilajuïga, Barraca del Lladre de la Jonquera, Fontanilles de Sant Climent Sescebes, Coll de Madàs I de Cantallops) o llargues —grans galeries catalanes— (Na Cristiana de Sant Joan d'Albera, Balma del Moro de la Roca de l'Albera, Rocalba d'Agullana), proveïdes de passadissos curts o llargs, respectivament, fets de lloses. Les cambres i els corredors continuen la tendència a igualar-se en altura, però aquelles encara són més altes. Possiblement els monuments més antics d'aquesta classe serien els de planta en V (Carena), que segueixen el model dels sepulcres de corredor de la fase tercera. Progressivament, les plantes s'anirien obrint, fins a quedar en U (Barraca del Lladre). Aquesta evolució la veiem tant en galeries petites (Carena/Barraca del Lladre) com en les grans (Vinyes Mortes I de Pau/Rocalba), tal com passa al Baix Empordà i al Rosselló. Són tombes bastides normalment sobre la roca (Na Cristiana, Rocalba, Barraca del Lladre), encara que en alguns casos poden quedar una mica encaixades dins del terreny (Coll de Madàs I, Girarols II d'Espolla).

Els seus túmuls són força variats, des dels més simples fins als més complexos, «obra d'especialistes», com deia el professor Joan Maluquer de Motes, pensant en les grans galeries catalanes del Cementiri dels Moros i la Cova d'en Daina del Baix Empordà (ESTEVA, 1964 i 1970); o bé en la del mas Pla de Vall-dossera (MESTRES, 1979-1980) i en la Torre dels Moros de Llanera (CURA; ROVIRA; VILARDELL, 1988). N'hi ha de forma circular sobre terreny planer; o bé de tipus frontal/lateral, sobre pendents (Coll de Madàs I, Girarols II). Alguns (Fontanilles, Coll de Madàs I) sembla que només eren simples masses de terra i blocs amb un anell de contenció extern format per murs de pedra seca, com la majoria dels anteriors. Altres, en canvi, pre-

senten un doble anell de lloses clavades, un d'interior al voltant de la cambra i un altre d'exterior o peristàlit, fent funcions de contenció de la massa tumulària (Balma del Moro). Coneixem altres exemples, en aquesta classe de dolmen, d'anells interiors amb lloses clavades al voltant de la cambra, que continuen amb radials —també de lloses clavades— fins a la vora del túmul (Puig Gros de Cantallops). En el cas de Rocalba, només s'hi veuen les lloses clavades fent radials des de la cambra fins a la vora del túmul. En els dos monuments esmentats no queda clar si l'anell de contenció extern era també de lloses o de murs de pedra seca.

Finalment, la Barraca del Lladre està proveïda d'un peristàlit intern de lloses clavades, que sosté el túmul, potser envoltat per un anell de terra suplementari, que actua com a reforç extern. Potser val la pena de recalcar que la presència de corredors fins a la cambra funerària, en aquesta classe de tombes, no significa que sempre fossin pensats per a una reutilització continuada. A part de les dificultats òbvies que devia comportar arrossegar un cadàver per un estret i baix passadís, l'existència d'entrades condemnades (Barranc d'Espolla, Solar d'en Gibert i Comes Llobes de Pils a Rabós d'Empordà) ens parla de monuments clausurats poc després de la seva construcció i, per tant, destinats a rebre pocs individus. En la mateixa direcció podríem apuntar l'existència de sepulcres de corredor de dimensions molt reduïdes, on sembla que els passadissos siguin més una convenció cultural que una solució arquitectònica viable.

D'altra banda, la penetració dels sepulcres de corredor evolucionats —les nostres galeries catalanes— vers les terres de l'interior de Catalunya durant el neolític final/calcolític és

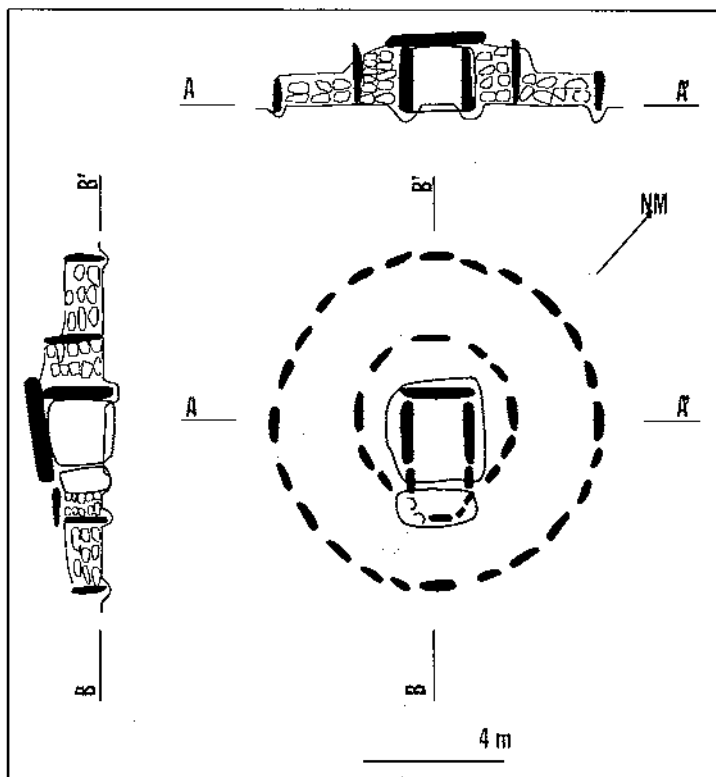

Figura 5. Arquetipus d'un dolmen simple, tipus arca amb vestíbul-pou, de l'Alt Empordà.

un fet que cada dia compta amb més evidències. Als ja coneguts monuments del Turó de Sant Dalmau (Pla de l'Estany), Puig del Moro (Garrotxa), Tomba del Moro de Llanera i La Pera de Pinós (Solsonès), s'hi han afegit darrerament altres sepulcres d'aquesta classe com els de les Maioles (Anoia), Montmagastre (Noguera) i mas Abad a Benavarrí (Ribagorça). La separació cronològica entre les cistes neolítiques d'aquestes regions i les posteriors grans i petites caixes megalítiques es fa, doncs, cada cop més evident.

- e) Atès que opinem que no hi ha una evolució arquitectònica demostrable entre les cistes neolítiques i els dòlmens simples que senyoregen als altiplans i muntanyes interiors de Catalunya, ¿com explicar l'eclosió i profusió de dòlmens simples en aquesta regió occidental del nostre megalitisme durant el calcolític i el bronze antic? Probablement el ferment que ho féu possible, cal cercar-lo en l'arribada de noves influències culturals —i també de grups humans— nord-pirinen-

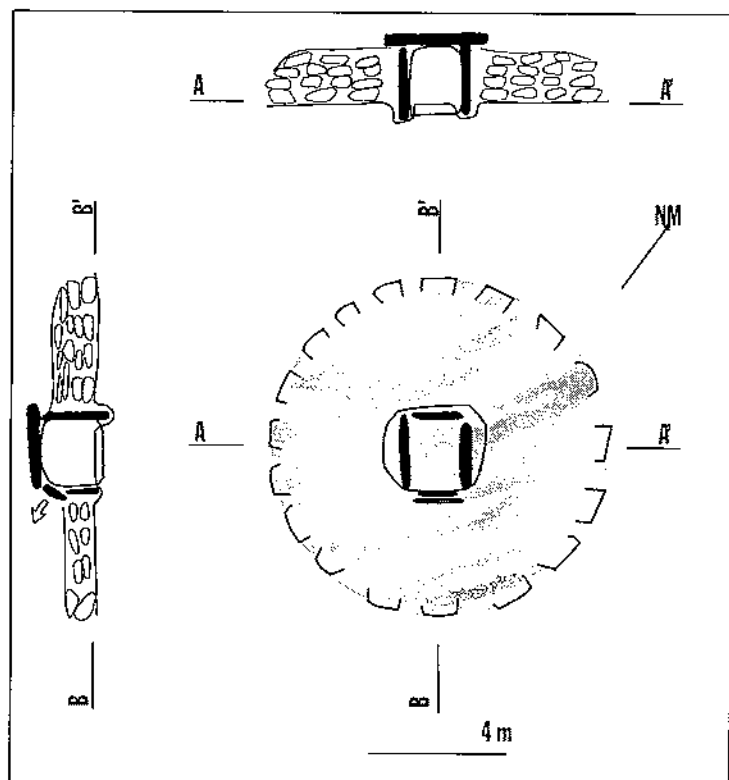

Figura 6. Arquetipus d'un dolmen simple, tipus cambra pirinenca, del Vallespir Oriental.

ques, de la mà dels grups campaniformes i de la cultura del Roine.

Sigui quin en sigui l'origen, els dòlmens simples representen la darrera fase constructiva del megalitisme català. El brutal canvi de forma que experimenten els sepulcres i també els seus nous sistemes d'accés, ara sempre des del centre del túmul, ens parlen clarament d'una forta ruptura ideològica pel que fa al mateix concepte de tomba. De totes maneres, continuen sent sepulcres megalítics de caràcter reutilitzable, malgrat que rares vegades es conserven prou bé els sistemes d'accés per poder assegurar de quina manera s'hi realitzaven les inhumacions o els dipòsits (primaris/secundaris) dels cadàvers.

Tot i que s'ha constatat la presència testimonial d'alguns dòlmens simples a la zona costanera catalana, com les arques amb vestíbul-pou de l'Alt Empordà, la immensa majoria es concentren a les terres altes occidentals. Cal esmentar, de passada, que personalment no hem identificat encara cap arca amb vestíbul-pou fora de l'Albe-

ra, malgrat que se n'han assenyalat algunes al Solsonès, Bages, Noguera i Berguedà (CURA, 1987).

D'entre els dòlmens simples, les cambres pirinenques (accés per finestra-porta) són els monuments més ubiqües: les trobem des de l'Alt Empordà, Rosselló, Vallespir Oriental i Conflent fins als dos Pallars, Alt Urgell, Cerdanya, Solsonès, Berguedà i Ripollès. Els dòlmens simples del tipus que definim com a grans caixes megalítics semblen propis del Moianès (subcomarca entre el Bages, Osona i el Vallès Oriental), amb possibles extensions clares en altres punts, com sembla el cas del dolmen del Camp de la Marunya (Enveig, Cerdanya francesa) i el de Ribes Roges de Teulis al Vallespir Occidental (CLAUSTRE; DONAT, 1998).

En canvi, les petites caixes megalítics —nom que preferim al de cistes megalítics, que englobava tant les grans caixes com les petites caixes en la tipologia de M. Cura— semblen concentrar-se a l'Alt Urgell i al Berguedà, amb extensions al Solsonès, a la Noguera, al Pallars Jussà i al Pallars Sobirà. Aquestes cistes tardanes arriben fins a la Cerdanya, prop del poble d'Eina (CAMP-MAJÓ; BOUSQUET, 1988) i potser fins i tot al Conflent (Serrat de les Garberes de Fullà).

En tot cas, sembla clar que es tracta d'un fenomen megalític tardà (calcolític i bronze antic, de finals del III a inici del II mil·lenni cal aC) i característic de la Catalunya Vella occidental, des d'on hauria arribat fins a la costa. Allí propiciarien l'aparició de fórmules de compromís, com les esmentades arques amb vestíbul-pou, que semblen més sepulcres de corredor retallats que veritables dòlmens simples.

Distingir tipus arquitectònics diferents dins d'aquest calaix de sastre que anomenem dòlmens simples no és pas fàcil, però opinem que cal intentar-ho. Ja hem parlat dels primers intents de M. Cura (1976-B), separant les cambres

pirinenques amb accés per finestra-porta de les cistes megalítiques (les nostres grans i petites caixes megalítiques), i del que va representar la descoberta del Salt d'en Peió (Sant Climent Sescebes) com a prototipus de les arques amb vestibul-pou.

La classificació que proposem tot seguit busca la diferència en el sistema d'accés i en les dimensions dels sepulcres més que en la forma de la cambra, que no varia gaire entre uns mòduls rectangulars o quadrangulars. Les formes del túmul (circulars, quadrangulars) i dels seus anells de contenció externs, a més del nombre de cambres que inclouen, tal com ja establí Joan Serra Vilaró, poden ajudar-nos a establir subtipus interessants.

Sabem, però, que en un futur es poden encara reconèixer noves maneres d'entrar a la cambra funerària i que no existeix una separació mètrica diàfana entre el que podem considerar una gran caixa megalítica, de coberta inamovible, i una altra de petita, amb accés vertical per desplaçament de la coberta. Una altra dificultat afegida, de gran pes, és el fet que la majoria d'aquests «dòlmens simples» es troben en molt mal estat de conservació i rarament hi resta cap element del sistema d'accés original, sovint transformats per pastors i pagesos.

– Les arques amb vestibul-pou, essencialment el Salt d'En Peió de Sant Climent Sescebes i el dels Estanys I de la Jonquera a l'Alt Empordà (TARRÚS, 2002), són dòlmens simples amb cambres rectangulars curtes, a les quals s'accedeix a través d'un vestibul-pou. Dins d'aquest vestibul-pou s'ha de remoure una llosa-porta per poder entrar a la cambra funerària. Es tracta de tombes bastides directament sobre la roca. Les dues que coneixem a l'Alt Empordà estan sobre un promontori natural, que aprofiten. El Salt d'en Peió s'orienta a 140° sud-est, mentre que el dels Estanys I ho fa a 230° sud-oest. Els túmuls d'aquests dos dòlmens són relativament complexos. El dels Estanys I posseeix un anell interior de lloses clavades al voltant de la cambra i un altre anell exterior de grans blocs ajaguts, com a base d'un mur de pedra seca. En el dolmen del Salt d'En Peió, l'anell extern de contenció és un veritable peristàlit de grans lloses clavades, però, en canvi, no s'hi han observat estructures internes.

– Les cambres pirinenques amb finestra-porta, segons el model de la de la Sureda de Morellàs al Vallespir Oriental (CLAUSTRE; PONS, 1988), són dòlmens simples amb cambres rectangulars curtes, a les quals s'accedeix a través d'una porta frontal elevada (finestra) des del centre del túmul. Aquesta llosa-porta elevada és mòbil: s'ha de remoure per tal de poder accedir a la cambra funerària. Es tracta de tombes bastides directament sobre la roca, fins i tot a vegades sobre un promontori que aprofiten (Sureda de Morellàs, mas Baleta I de la Jonquera i les Closes de Sant Climent Sescebes). No en coneixem que tinguin la cambra encaixada dins del terreny. Sembla que la gran majoria queden orientats al sud i al sud-est, malgrat que no tenim dades segures de tots els possibles dòlmens d'aquesta classe a Catalunya. Entre els seus túmuls predominen els models simples, de forma circular sobre terreny planer o elevat, constituïts per una massa de terra i blocs sense estructures internes, i amb un anell de contenció extern format per murs de pedra seca sobre un sòcol de grans blocs ajaguts.

– Les grans caixes megalítiques, l'arquetipus de les quals seria la del mas Clamí de Castellterçol (el Moianès, dins del Vallès Oriental), són dòlmens simples que tenen cambres rectangulars, formades per 2 monumentals suports laterals i 2 petites lloses frontals, d'alçada similar, que no arriben a tocar la coberta. Suposem que el seu sistema d'accés era a través de l'esclletxa que deixen la coberta i la llosa frontal o la del darrere. Aquest sistema, encara que es fes servir un alçaprem, sembla que obligaria a sepulcrar els cossos després d'una descarnació prèvia —per tal que entressin per l'esclletxa—, amb la qual cosa el dolmen seria realment una osseja col·lectiva de ritus secundari. Una altra opció és que aquests sepulcres romanguessin temporalment tapats per una coberta lleugera (de blocs o vegetal) i que la gran llosa que duen només s'hi col·loqués una vegada ja fossin plens a vessar de cadàvers, cosa que ja insinua R. Batista (1960-1961). Les tres capes d'inhumats, separades per enllosats, descobertes al dolmen del Gavatx (Castellterçol), semblen avalar aquesta hipòtesi. Aquests sepulcres semblen enfonsats dins el terreny, encara que

sempre descansen sobre la roca i, per tant, són completament aeris. Queden inclosos dins de grans túmuls circulars de terra i pedres. Els anells de contenció estan formats normalment per murs de pedra seca que descansen sobre un sòcol de grans blocs. Com a variant, el sepulcre del Bressol de la Mare de Déu (L'Espunyola, el Berguedà) presenta la superfície del túmul enllosat i un peristàlit de lloses clavades. El seu perfil llarg s'orienta normalment de nord-oest a sud-est. Aquesta mena de dolmen és molt similar arquitectònicament a les cambres pirinenques, de fet sovint només la llosa davantera rebaixada ens pot indicar que ens trobem davant d'una cambra pirinenca i no d'una gran caixa megalítica.

— Preferim separar les petites caixes megalítiques, tipus Tomba del Moro del Serrat del Malpàs del Pujal (Cabó, l'Alt Urgell), dels dòlmens simples —tipus grans caixes megalítiques—, que acabem de descriure. Tots dos tipus de sepulcre es troben a les comarques pirinenques occidentals. Es tracta, doncs, de petites caixes quadrangulars, sovint de només 1 m de grandària, proveïdes d'una llosa de coberta també d'escasses dimensions. Opinem que aquesta mena de tombes, sovint minúscules, no devien estar pensades per ser reutilitzades, cosa que en tot cas es podia fer fàcilment desplaçant verticalment les petites cobertes que les tapaven. Les lloses que les formaven estaven clavades sobre la roca, com les grans caixes megalítiques, i anaven colgades dins d'un túmul circular, no gaire gran generalment, de terra i pedres, malgrat que sovint ens arriben sota la forma de tarters. Els anells de contenció estaven formats per murs de pedra seca, encara que no seria d'estranyar que algunes també tinguessin peristàlits com els dòlmens simples. En planta són indistingibles de les seves germanes grans, llevat que ens fixem en les seves escasses dimensions. El seu perfil llarg s'orienta també normalment de nord-oest a sud-est.

Una variant d'aquesta classe de tomba són les petites caixes megalítiques que queden incloses dins d'un túmul quadrangular o rectangular, de pedres i terra, amb anells de contenció fets amb murs de pedra seca molt ben disposats (Cal Conill Gros, de Montmajor, el Berguedà).

Cal assenyalar també l'existència de túmuls més grans amb diverses petites caixes, com les tres que hi ha al monument del Coll de Creus (Gabarra-Cortiuda, l'Alt Urgell). Segurament ens assenyalen una tornada a les inhumacions simples o bé secundàries múltiples i simultànies —un sol acte d'enterrament— de les antigues cistes neolítiques. Aquesta mena de monuments es començaren a construir durant el calcolític (segona meitat del III mil·lenni cal aC), ja que contenen a vegades materials campaniformes, encara que seran usuals durant l'edat del bronze antiga (finals del III i principis del II mil·lenni cal aC).

Pensem que en aquest article ja és hora de bandejar definitivament de la bibliografia catalana sobre el megalitisme els famosos «hemidòlmens» de Joan Serra Vilaró (1927, 1950). Si ens fixem en les seves publicacions, veurem que en realitat mai no en va veure cap dempeus i tot es redueix a especulacions sobre dòlmens o esteles-menhirs destruïts, tal com el nostre company Enric Carreras ens ha fet veure a través d'un estudi recent que n'ha fet.

Recordem que en el moment en què Joan Serra Vilaró escriu, a mitjan anys 20 del segle XX, estaven encara molt de moda les imatges «romàntiques» de dòlmens malmesos del nord-oest de França i d'Anglaterra (com el Palet de Gargantua a Chamizay, Indre-et-Loire), publicades a finals del segle XIX. Aquests tombes en el seu enrunament havien adquirit formes de castells de cartes, inversemblants sí, però de fort impacte visual. Opinem que els anomenats «hemidòlmens», tal com els defineix aquest investigador (una gran llosa de coberta sostinguda per un pilar clavat), no tenen cap sentit com a tomba i, per tant, se'ls ha de posar entre els monuments megalítics fets malbé, que malauradament mai no es podran classificar arquitectònicament.

Del calaix de sastre d'aquests «hemidòlmens» cal salvar, redefinint-la com una tomba en fossa, la tomba del Collet de les Forques (Espunyola, el Berguedà), cèlebre, sobretot, pels rics aixovars campaniformes. Es tracta, realment, d'una fossa amb banqueta, coberta per una gran llosa amb els caires repicats, un tipus de sepulcre usual entre els grups campaniformes d'arreu d'Europa Occidental.

Pel que fa a la resta de grans lloses, amb els caires arrodonits i algunes decorades amb gravats (cassoletes i reguerons), que Joan Serra Vilaró veia com a possibles cobertes dels seus «hemidòlmens» —com la magnífica estela de Llanera (Pinós, el Solsonès) o el llegendari Roc de la Mare de Déu (Riner, el Solsonès)—, opinem que se les ha de considerar esteles-menhirs, possiblement d'època calcolítica o del bronze antic. El mateix concepte ens mereixen les possibles esteles-menhirs de Cal Giralt (Cardona, el Bages), amb els caires treballats, i potser també la de Vilaciara (Moià, el Bages), aquesta darrera amb algunes cassoletes i reguerons.

En tot cas, sí que val la pena de retenir que durant el calcolític i el bronze antic apareixen multitud de nous tipus de tombes naturals o artificials, modestes o d'envergadura, megalítiques o submegalítiques, que ens ofereixen un panorama variat i renovat a tot Catalunya en relació als períodes anteriors.

Els paradòlmens són potser el monument sepulcral més estès. Els trobem des de la zona costanera fins a les terres occidentals de l'interior, tot passant pels altiplans centrals. Amb aquest nom englobem des dels simples abrics sepulcrales, cavitats naturals dins de calcàries, gresos, pissarres o granits, que compten amb lloses clavades que els tanquen o que conformen cambres funeràries al seu interior, fins als sepulcres més complexos, que ja incorporen corredors i túmuls frontals com el de Tàfania (Ventalló, l'Alt Empordà). Aquests darrers aprofiten especialment els caos granítics on abunden els grans blocs rodolats, que ja deixen espais aprofitables sota seu. Dins d'aquests es construïen cambres funeràries amb lloses clavades, que podien incorporar curts o llargs corredors megalí-

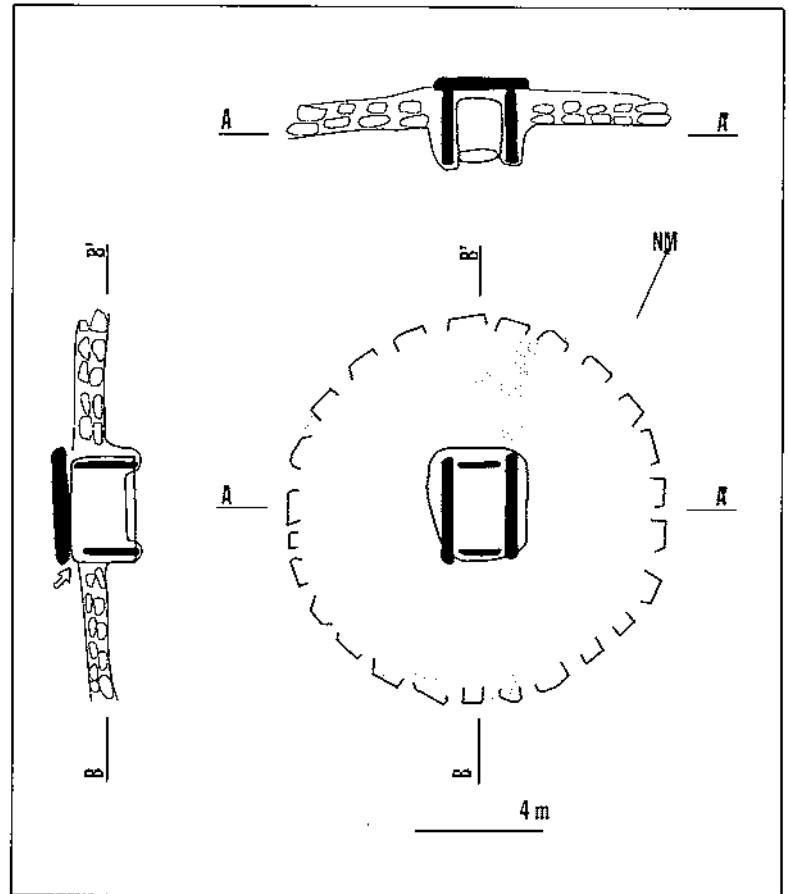

Figura 7. Arquetipus d'un dolmen simple, tipus gran caixa megalítica, del Moianès.

tics i túmuls frontals que els cobrien (Pedra sobre Altra a Tossa de Mar, la Selva).

Les coves-dolmen són cavitats naturals amb entrades megalítiques, generalment curtes, que anaven cobertes per túmuls frontals. El cas més famós és el Tossal Gros (Torroella de Montgrí, el Baix Empordà). Recentment se n'han descobert i excavat de noves com la de la Masia (Torrelles de Foix a l'Alt Penedès) i les de la Riera Quarentena I-II (Roses, l'Alt Empordà).

Els hipogeus o coves artificials són potser el tipus de tomba que darrerament ha agafat més importància, arran de la descoberta sensacional de la Costa de Can Martorell (Dosrius, Maresme), excavat i a punt de publicar per Sara Aliaga i Oriol Mercadal. Aquesta classe de sepulcre, la coneixem únicament a la costa, des del Baix Empordà al Maresme, amb especial incidència al Gironès, on es troben les més ben caracteritzades i estudiades: mas Rissec a Llagostera i La Tuna a Solius, estudiades per Lluís Esteva. El

model conegut fins ara consistia en una cavitat hemisfèrica, no gaire gran (2,90 m de longitud per 2,30 m d'amplada i 1,90 m d'altura a La Tuna), sense corredor d'accés però sovint amb una llosa-porta arrodonida, que es fixava dins d'un solc del llindar (La Tuna) o amb uns encaixos fets sobre la roca frontal (mas Rissecc). Se situen en punts enlairats, dins de l'afloreament rocós o de grans batòlits erràtics (Pedra Foradada de la Roca del Vallès i Pedra Foradada de Vallromanes).

En aquest context, cal dir que la tomba col·lectiva amb una gran cambra funerària excavada dins del sauló i amb un corredor d'accés megalític de la Costa de Can Martorell es destaca d'aquest model tan simple i ens proporciona un primer exemple d'hipogeu o cova artificial d'arquitectura molt més complexa, en la línia dels coneguts al Mediterrani occidental (Llenguadoc Oriental, Provença, Balears i sud de la Península Ibèrica).

Atesa la presència certa de grups amb elements campaniformes al calcolític recent, val la pena de preguntar-se si existeixen o no tombes específiques que s'hi puguin associar.

És ben coneguda la ubiqüitat de les ceràmiques i altres elements campaniformes, que apareixen sovint en totes les tombes tradicionals —coves i sepulcres de corredor antic i evolucionats— de períodes anteriors i també en els nous tipus de sepultures: dòlmens simples, paradòlmens, coves-dòlmen, coves artificials i fosses. Potser, en tot cas, les tombes més fàcilment relacionables amb els grups campaniformes o amb elements campaniformes serien les tombes destinades a enterraments individuals o de poca gent, com a l'esmentada fossa amb banqueteta del Collet de les Forques d'Espunyola; i a les fosses de l'Institut de Manlleu (Osona) i de Can Roqueta II (Vallès Occidental). No hem d'oblidar que els grups campaniformes d'altres zones més ben conegudes, com la de la Meseta espanyola (grup de Ciempozuelos), prefereixen les fosses individuals com a tomba pròpia.

La presència constant de fragments de ceràmica campaniforme en els hipogeus o coves artificials de la zona costanera catalana (del Baix Empordà al Maresme) pot ser un indicatiu que aquesta mena de monuments poden estar força relacionats amb els grups de l'òrbita campani-

forme, encara que ara es tractaria d'una tomba pensada eminentment per a un ús col·lectiu.

Allò que sembla evident és que a l'inici de l'edat del bronze aquest gust per les sepultures individuals o de poca gent continua i s'incrementa a tot Catalunya: fosses i fosses-sitges de l'Institut de Manlleu, de la Bòbila Madurell i del jaciment de Minferri a Juneda, Les Garrigues; cistes de Mig Aran a Viella o de la fàbrica Cinzano a l'Alt Penedès; i hipogeus amb pou i cambra lateral com el de Can Bonastre de Martorell al Baix Llobregat.

El sistema de fossa-pou de Can Roqueta II (Sabadell), amb nínxols de descarnació i nínxols amb enterraments en dipòsit secundari, és una autèntica i espectacular novetat (excavacions d'A. Palomo i d'A. Rodríguez, any 2000) que quedaria a mig camí entre els enterraments de poca gent i les tradicionals tombes col·lectives en cova o en dòlmen.

En aquests darrers hi trobem materials de l'edat del bronze antiga-mitjana o fins i tot final, que ens assenyalen reutilitzacions tardanes d'aquests megalits (sepulcres de corredor, en especial), encara que poden haver participat activament en la construcció dels últims dòlmens simples, d'algunes de les petites caixes megalítiques del Pirineu Occidental i de monuments completament originals i únics com el tholos de Serra Clarena I (CASTELLS; ENRICH, 1983).

La visió dels ritus funeraris en el megalitisme català ha variat substancialment els darrers anys, a remolc dels nous monuments descoberts i estudiats, alguns d'excel·lent importància. Són ben coneguts els enterraments de les cistes neolítiques, tipus Taverter o Solsonià, amb ritus funeraris (inhumacions primàries simples, dobles o múltiples) i un fons antropològic tradicional (mediterranis gràcils amb alguns elements cromanyoides).

Segons les escasses dades de què disposem en sepulcres de corredor antics (de cambres subcirculars i trapezoïdals) de l'Empordà-Rosselló sembla que les restes humanes no eren gaire nombroses, cosa que apuntaria a una certa selecció dels cadàvers que tenien dret a ser enterrats en aquests monuments.

Quan arriba la fase dels sepulcres de corredor recents (galeries catalanes), la quantitat de

restes humanes s'incrementa moltíssim (Cementiri dels Moros de Torrent al Baix Empordà, Turó de Sant Dalmau al Pla de l'Estany), cosa que ens pot assenyalar una més gran permissivitat a l'hora de triar els inhumats. A la vegada es fan evidents els signes de ritus tot primer primaris i posteriorment secundaris —quan s'havien d'encabir més cadàvers a la cambra—, amb manipulació de les despulles (apilonaments d'ossos, cranis solts) i a vegades amb signes de cremació.

En el moment dels dòlmens simples, amb una cabuda inferior a les galeries catalanes, la necessitat de reduir els cadàvers que s'hi dipositaven es va fer imperatiu, si tenim en compte els rudimentaris sistemes d'accés que tenen els sepulcres d'aquesta època. Per això, tot i que el sistema tradicional d'ossera amb dipòsits primaris/secundaris devia continuar, no es pot descartar que la descarnació es fes prèviament al dipòsit de les restes, en un veritable ritus d'inhumació secundària.

Queda clar, però, que durant el calcolític recent i el bronze antic sí que sembla que les inhumacions amb ritus secundari, prèvia descarnació en un altre lloc o en la mateixa tomba, es fan més importants que en el període anterior del neolític final. Exemples com el del paradolmen del Cau de la Guineu (Sant Mateu de Bages) apunten en aquesta direcció. En aquesta petita «cista submegalítica», segons la descripció de Josep Castany (1987) una petita caixa construïda sota d'un gran bloc natural de gres, s'hi havien arribat a encabir fins a 50 cranis humans.

A la vegada, potser per la presència o influència dels grups campaniformes, es multipliquen les tombes de caràcter individual (fosses, petites caixes megalítiques, criptes amb cambra lateral), encara que també s'aprofiten o es construeixen espais individualitzats dins de coves (com la del Calvari d'Amposta) o bé dins del corredor d'un sepulcre megalític (dolmen del mas de la Mata, Port de la Selva).

Pel que fa als tipus antropològics presents al llarg del megalitisme, no serà fins a finals del III o principis del II mil·lenni calC quan es produeixen alguns canvis significatius en relació al substrat humà tradicional (MERCADAL, 1992). En aquest sentit, l'estudi d'alguns sepulcres, com el paradolmen de Tafania (Ventalló, l'Alt Empordà), ha aportat dades molt interessants.

En aquesta tomba s'ha evidenciat la presència d'individus alts i braquicèfals, en un context del calcolític recent, que podria relacionar-se amb l'existència d'un nou component humà centre-europeu, tal com tradicionalment s'ha anat insistint sempre.

La presència d'un art megalític a Catalunya, dins de l'òrbita de l'art esquemàtic del neolític mitjà-final de la Península Ibèrica, és un fet que s'ha anat imposant els darrers anys (TARRÓS [et al.], 1998; BALBÍN-BUENO, 2000). No és que no tinguéssim una llarga tradició en aquest tema, des dels estudis de P. Bosch-Gimpera i Josep Colominas (1931) o d'Isidre Macau (1934) a inicis del segle XX, però la manca de datacions fiables no ens deixava sortir del dubte sistemàtic sobre la veritable antiguitat.

Malgrat tot, s'havien publicat darrerament algunes síntesis i aportacions de gran interès sobre roques amb aquesta mena de gravats a Catalunya, normalment dins de zones megalítiques (MAS; PALLARÈS, 1989; ROQUÉ [et al.], 1995; FABREGA, 2002).

Els gravats de cassoletes, reguerons i antropomorfs cruciformes, identificats sobre les cobertes dels dòlmens del Rosselló-Conflent (ABELANET, 1990) i de l'Alt Empordà (TARRÓS, 2002) i també sobre alguns menhirs i sobre nombroses roques a l'aire lliure, sempre properes als megalits, topava amb la insuperable dificultat d'assegurar-los una cronologia prehistòrica. Això no passava, certament, amb les pintures de motius idèntics localitzades en els abrics o coves de la Catalunya occidental i sud, a les quals mai no se'ls havia discutit una cronologia antiga.

Entre les novetats que han canviat substancialment aquest panorama a Catalunya, cal esmentar en primer lloc l'estela-menhir decorada que hi havia al costat de la tomba 2 de la Costa dels Garrics del Caballol (Pinell, el Solsonès), una cista del neolític mitjà, tipus Solsonià, publicada per Josep Castany (1991, 1992-A/B). Aquesta estela-menhir —trobada ajaguda de costat sobre un petit túmul de 2,5 m al nord del sepulcre— devia estar clavada originalment i devia complir funcions de senyalització de la tomba. La seva decoració —cassoletes i reguerons rectilinis o ondulats— s'adiu perfectament amb els motius més freqüents que trobem sobre

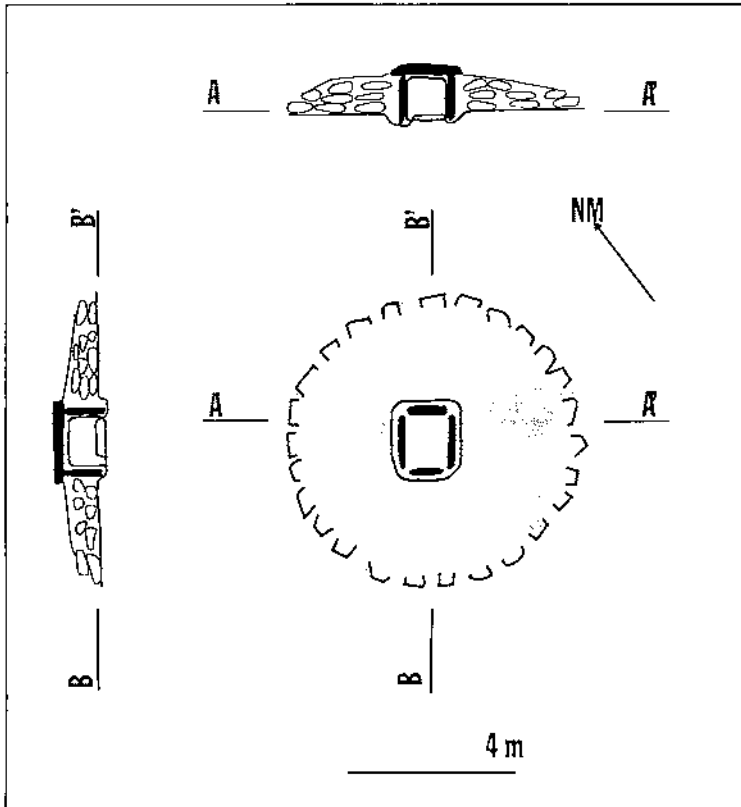

Figura 8. Arquetipus d'un dolmen simple, tipus petita caixa megalítica, de l'Alt Urgell.

els dòlmens, menhirs (els Palaus) i roques a l'aire lliure de l'Alt Empordà.

Prop d'aquesta mateixa zona Josep Castany i Lluís Guerrero van trobar, l'any 1990, una nova cista neolítica desmuntada —o megàlit neolític, tal com prefereixen— que va anomenar Trossos dels Perers de l'Estany. La seva coberta presentava la cara externa decorada amb cassoletes, reguerons i «depressions rectangulars», tots clarament intencionats.

Altres dues novetats importants ens arriben des de l'Alt Penedès, segons les notícies de Josep Mestres. La primera troballa és un rierenc de calcària amb antropomorf cruciforme, incís amb una eina de sílex, trobat dins un sitja del Turó de la Font del Roure (Font Rubí, l'Alt Penedès) l'any 1992, que es pot datar pels materials arqueològics i per una datació per C-14 en un neolític mitjà inicial de mitjan del V mil·lenni cal aC. La segona troballa, de l'any 1995, és una pedra calcària amb tres cassoletes petites, procedent d'una tomba en pou i nínxol lateral del Pujolet de Moja (Vilafranca del Penedès),

datable pel context en un neolític mitjà ple —tipus Vallesà—, d'inicis del IV mil·lenni cal aC.

Aquestes noves dades, de gran importància per a nosaltres, queden confirmades a l'Alt Empordà amb la localització d'algunes lloses amb cassoletes i reguerons als murs de les cabanes i dins de les llars de Ca n'Isach (Palau-saverdera), un hàbitat del neolític mitjà. Darrerament s'hi ha identificat també un rierenc d'esquist amb un antropomorf en forma d'1, pintat en gris fosc, similar als trobats a la cova de Chaves (Osca) en nivells del neolític antic (BALDELLOU, 2000).

D'aquesta manera, les cobertes de cistes amb túmul (Vinya d'en Berta) i dòlmens (Barranc d'Espolla, Taula dels Lladres i Mores Altes I del Port de la Selva), els menhirs decorats (els Palaus d'Agulla-

na) i les roques amb gravats a l'aire lliure (Pedra dels Sacrificis, Ca n'Isach I i II, Puig Alt, Riera Quarentena II, Roca Galera, Puig Margall I, etc.) es poden situar finalment entre el neolític mitjà i el neolític final/calcolític, a cavall entre el IV i el III mil·lennis cal aC.

4. Paisatges, hàbitats i territoris megalítics

A l'hora d'establir els paisatges i els territoris on vivien els constructors de dòlmens a Catalunya, sembla evident que preferien les zones de muntanya o bé zones properes, les planes i altiplans propers a les serralades. El mapa de distribució de megàlits a Catalunya, que deixa sense dòlmens les extenses planes del sud i oest del país, és prou demostratiu del que diem.

Una altra cosa és assajar d'interpretar aquest fet. Alguns autors com el mateix M. Tarradell

han assenyalat que devia existir una neta separació entre comunitats agrícoles, establertes a la plana i que enterraven en coves, i les megalítiques, amants de la muntanya i essencialment ramaders.

Aquesta visió esquemàtica es pot discutir si ens fixem que, en zones tan megalítiques com l'Alt Empordà-Rosselló, les excavacions de poblats contemporanis dels dòlmens com Ca n'Isach (Palau-saverdera) ens asseguren la presència de plantes conreades (blat/ordi) al costat dels ramats de vaques, ovelles i cabres. La mateixa situació topogràfica d'aquest mateix poblament, en un replà del vessant occidental de la serra de Rodes sobre la cota de 100 m, ens parla de la preocupació dels seus habitants per tenir ben a prop tant terres aptes per als camps com prats i boscos per pasturar els ramats.

No cal oblidar, tampoc, que moltes d'aquestes serralades, actualment seques i ermes, comptaven durant el IV-III mil·lenni aC amb rius i torrents molt més cabalosos i constants que els actuals, a la vegada que les clapes boscoses i els prats dels cims ocuparien extensions força més respectables. Les valls internes de les serralades, els replans a mitja muntanya i les franges, ben regades, del peu de muntanya devien ser els llocs preferents a l'hora d'establir els poblats d'aquests grups ramaders i agrícoles que bastien els sepulcres megalítics.

D'altra banda, tant a les comarques empordaneses, on s'ha estudiat amb més detall, com en altres indrets de Catalunya (subcomarca del Moianès, plana prelitoral del Maresme-Vallès Oriental, etc.), els monuments megalítics presenten una disposició singular. Els dòlmens i les roques amb gravats se situen als punts alts perifèrics, com encerclant les terres planes i conreables internes, on lògicament hi hauria els poblats principals. En canvi, els menhirs tant els trobem en cotes altes prop dels sepulcres, on marcaven els límits territorials, com a les terres baixes, on assenyalaven els punts de reunió dels hàbitats de la rodalia.

No sembla plausible, doncs, que una excessiva especialització econòmica al voltant de la ramaderia forcéss els grups megalítics a abandonar les planes en mans d'altres grups contemporanis

agrícoles. Més aviat sembla que a partir d'un nucli original, segurament prepirinenc i pirinenc, aquestes comunitats megalítiques es varen estendre tant per les valls de les muntanyes com per les planes properes de tota la Catalunya Vella. Les seves habilitats alhora com a ramaders i agrícoles els permetien l'ocupació de territoris diversos, on podien desenvolupar les dues activitats econòmiques. Altra cosa és que, com sabem, els mateixos constructors de dòlmens també enterraven en coves naturals, artificials i paradòlmens, segons les possibilitats de cada regió i també en relació a l'evolució de les societats i dels ritus funeraris.

Queda per explicar el més difícil: ¿per què, doncs, si no hi havia condicionants econòmics, aquests grups ramaders i agrícoles, constructors de dòlmens i menhirs, no varen continuar cap al sud, ocupant la resta de Catalunya, on es desenvolupaven cultures molt similars però sense megalits?

Una explicació merament econòmica ens faria subratllar el seu caràcter eminentment ramader, de tal manera que se'ls fes complicat allunyar-se dels focus originaris pirinencs, on les pastures estaven sempre a l'abast. Una altra explicació es podria basar en la cronologia: potser hauria fet falta més temps perquè els grups dolmènics, originaris del nord de Catalunya, arribessin a influenciar o aculturar els seus contemporanis del sud abans que la nova empremta cultural de l'edat del bronze llevés tot sentit a les antigues societats megalítiques. I encara podríem simplement dir que la unitat cultural que formaven la Catalunya Nova i les comarques valencianes durant el neolític final-calcolític, buides també de dòlmens i menhirs, va ser prou forta per rebutjar la moda megalítica del nord, tot i la presència de puntes de llança de la categoria de la galeria catalana del mas Pla (Baix Camp).

Val la pena de remarcar, de totes maneres, que l'afecció a construir grans tombes megalítiques es va perllongar a la Catalunya Vella, per damunt del Llobregat i el Cardener a grans trets, més de 2.000 anys, a través de societats tan diferenciades com les que s'escalonen entre el neolític mitjà inicial (grup de Montboló) i el

calcolític recent campaniforme, per no parlar dels seus epígons i reutilitzacions durant tot el II mil·lenni cal aC, fins a contactar amb pobles gairebé històrics com els celtas dels camps d'urnes, que continuen enterrant en les cambres o túmuls d'aquestes tombes ancestrals.

5. Consideracions finals

La visió que Miquel Tarradell ens va deixar sobre el nostre megalitisme en el llibre *Les arrels de Catalunya* ha variat substancialment en els darrers 40 anys.

Tot primer cal indicar que el registre actual de dòlmens, sense comptar les cistes solsonianes, ha doblat —amb 450 monuments— el que hi havia a inicis dels anys seixanta. Si, a més, hi afegim els megàlits de la Catalunya Nord, arribaríem a una xifra de 536 monuments. Tot i així, la seva distribució general sobre el mapa de Catalunya no ha sofert grans canvis d'ençà dels anys 60 del segle XX i ratifica les hipòtesis de Joan Maluquer de Motes sobre l'existència d'un megalitisme de la costa i un altre de l'interior, interconnectats a partir del neolític final.

Les novetats, les hem vistes arribar de la mà d'excavacions acurades de zones concretes (altiplans interiors, zona de Tavertet, l'Alt i el Baix Empordà, el Vallespir Oriental); a través de prospeccions intenses d'àmplies àrees, dutes a terme per centres excursionistes d'arreu de Catalunya i per associacions de recerca com el Geseart; i també gràcies a l'esforç individual d'alguns investigadors «dolmenferits», com Lluís Esteva, Miquel Cura i Josep Castany, que hi han dedicat molts anys de treball.

Respecte a morfologia arquitectònica i a cronologia, els avenços han estat molt significatius: s'han identificat protodòlmens de finals del V mil·lenni cal aC (cistes amb túmul de Tavertet i de Caramany) amb materials del grup de Montboló i del Chassey antic; s'ha avançat en la comprensió de la variabilitat existent entre les cistes neolítiques solsonianes, alhora que es reconeixien veritables cistes amb túmul (Clot de la Dona Morta, Arca de Calahons) dins d'a-

quests grups de la primera meitat del IV mil·lenni cal aC; s'ha redifinit la seqüència dels sepulcres de corredor empordanesos, entre el IV i el III mil·lennis aC (cronologia caligrada); i s'ha començat a clarificar la confusa tipologia dels anomenats dòlmens simples i de les petites caixes megalítiques, fins fa poc un veritable caiaix de sastre per a qualsevol monument enrunat de la segona meitat del III o inicis del II mil·lenni cal aC.

L'existència d'un art megalític amb gravats —de cassolletes, reguerons i antropomorfs—, que Miquel Tarradell continuava reconeixent l'any 1962 i que relacionava amb l'art esquemàtic peninsular del IV-III mil·lennis cal aC, ha estat seriosament contestat a partir dels anys 80 del segle XX (CASANOVAS, 1986). La crítica es basa en la consideració que és impossible de provar-ne la cronologia —malgrat l'existència de motius idèntics pintats en abrics i coves i d'algunes troballes tancades com la de la cista amb túmul de la Vinya d'en Berta— i perquè alguns dels seus motius perduren, certament, fins a època medieval i moderna.

La publicació de la tesi de Joan Abelanet (1990), un excel·lent treball sobre el mateix tipus d'inscultures als dòlmens i roques a l'aire lliure de la Catalunya Nord, tampoc no aportava datacions indiscutibles que avalessin la hipòtesi prehistòrica. Per això s'ha hagut d'esperar a retrobar aquestes manifestacions artístiques entre els murs i estructures del poblat de Ca n'Isach i en altres indrets tancats neolítics de Catalunya (sitja del Turó de la Font del Roure i tomba del Pujolet de Moja), per tal que es disposés finalment de proves irrefutables del seu inici a partir del IV-III mil·lennis cal aC.

En un treball recent sobre aquests gravats a l'Alt Empordà (TARRÚS, 2002), continuem apostant per l'existència real d'un art megalític de gravats en aquesta regió, eixit del substrat general de l'art esquemàtic peninsular, en la confiança que tant aquí com en altres punts de Catalunya serem capaços algun dia de separar el gra de la palla (BUENO; BALBÍN, 2000).

Una de les assignatures pendents en l'estudi del megalitisme català era la de disposar de materials arqueològics antics, del neolític mitjà i fi-

nal, associats a tombes megalítiques. Els materials de què disposava Miquel Tarradell, quan publicà el llibre que ens ocupa l'any 1962, es limitaven a vasos ceràmics campaniformes, tasses amb apèndix de botó i gerres amb cordons digitats, juntament amb objectes d'ornament (denes d'esteatita, penjolls de curculla) i eines de sílex (puntes de sageta, ganivets) o de coure-bronze (punxons, anelles), que se situaven sempre entre un calcolític recent i l'edat del bronze.

Les extraordinàries troballes de materials del grup de Montboló i del Chassey antic en les ja esmentades cistes amb túmul de Tavertet i de Caramany, així com alguns vasos llisos, amb perfils i pastes propis del neolític mitjà i final, recuperats en alguns sepulcres de corredor antics de l'Alt Empordà (Barranc d'Espolla, Estany II, Tires Llargues, Gutina, Llit de la Generala), ens permeten ara disposar d'una taula de materials arqueològics comparables als que es troben als hàbitats i tombes no megalítiques dels mateixos períodes a Catalunya.

Ara, finalment, podem parlar de la presència certa als dòlmens catalans d'aixovars funeraris propis del grup de Montboló en el neolític mitjà inicial; del de Chassey, solsonià o empordanès en el neolític mitjà ple; del de Veraza al neolític final/calcolític antic; dels de caràcter campaniforme en el calcolític recent; dels de tipus epicampaniforme i de la cultura del Roine en l'edat del bronze antiga; dels conjunts tipus Polada en l'edat del bronze mitjana; i d'elements propis dels camps d'urnes antics i recents, ja en l'edat del bronze final.

Malgrat l'extensa franja cronològica en què ens situen aquests aixovars, opinem que només a inicis del segon mil·lenni, com a màxim, es continuen bastint sepulcres megalítics a Catalunya. La resta de materials prehistòrics que s'hi troben correspondrien a reutilitzacions de les cambres i túmuls per part de comunitats humanes que ja no n'eren constructores.

Malgrat aportacions d'indubtable interès (paradòlmens del Cau de la Guineu i de Tafània; galeries catalanes del Turó de Sant Dalmau i de les Maioles), l'estudi de les restes humanes

dels nostres dòlmens continua en situació precària. De totes maneres, ara sabem que no es poden posar tots els ritus funeraris dins del mateix sac de les inhumacions col·lectives secundàries del calcolític, tal com s'estilava fa quaranta anys.

Al llarg dels més de dos mil·lennis de sepulcres megalítics, els ritus funeraris varen variar, forçosament. De les inhumacions o dipòsits primaris, individuals o múltiples, de les cistes amb túmul, passarem a les reutilitzacions selectives, primer primàries i tot seguit amb manipulacions secundàries quan mancava espai a la tomba dels sepulcres de corredor antics; i acabarem amb les veritables osseres col·lectives, amb enterraments primaris-secundaris o directament secundaris, de les galeries catalanes, dels dòlmens simples, hipogeus i paradòlmens. Confiam que estudis antropològics de gran categoria com el ja esmentat del dolmen de les Maioles (Rubió, l'Anoia) o el que apareixerà en breu sobre l'hipogeu de la Costa de Can Martorell (Dosrius, el Maresme) ens vagin solucionant aquesta greu deficiència.

Finalment, pel que fa a la nostra percepció de com eren les societats constructores de dòlmens del neolític i calcolític català, cal dir que ha variat sensiblement a partir dels recents estudis regionals. D'aquells grups de pastors transhumants de la bibliografia de mitjan segle XX, hem passat a concebre comunitats diverses, segons la cronologia i l'espai geogràfic, que practicaven alhora l'agricultura de cereals i la ramaderia de bòvids i ovicaprins. Això suposa acceptar que els hàbitats eren sedentaris, ben situats en zones aptes per al conreu (altiplans, valls internes, replans a mig vessant i franges al peu de muntanya), encara que la seva activitat ramadera, més o menys important, els fes preferir les zones muntanyenques riques en prats i boscos per pasturar el bestiar. Possiblement es tractaria de petits territoris, ben limitats per menhirs, roques amb gravats i els mateixos dòlmens, on grups humans, tan diferents com poden ser unes societats culturament tan variades, varen viure durant centenars d'anys.

Résumé

Les bâtisseurs de mégalithes en Catalogne

À partir du chapitre de Miquel Tarradell sur le mégalithisme en Catalogne, publié dans le livre *Les arrels de Catalunya* de l'année 1962, on présente les découvertes plus intéressantes réalisées entre cet année-la et le 2002 en rapport avec le phénomène mégalithique catalan. Ses protagonistes principaux, entre d'autres Lluís Esteva et Miquel Cura, y sont détachés spécialement dans cet article.

À cause de qu'ils constituent la nouveauté principale de ces dernières 40 années, on a mis spécial intérêt en détacher la phase pré-mégalithique du néolithique moyen initial, représentée par les cistes sous tumulus de Tavertet, avec mobiliers funéraires Montboló et Chassey ancien. Après on suivit la filiation mégalithique à travers des cistes avec tumulus, du Ripollès-Conflent, une variante architectonique du groupe Solsonià avec mobiliers funéraires du néolithique moyen. À partir de ce substrat de cistes tumulaires du néolithique moyen, peut-être avec l'aide de nouvelles influences atlantiques, on arriverait à la première phase vraiment mégalithique en Catalogne, représentée par les premiers sépulcres à couloir du Roussillon et de l'Empordà, avec chambres polygonales et couloirs étroits, qu'on bâtit entre le néolithique moyen et le néolithique final.

L'évolution de ces mégalithes polygonales dans la zone côtière catalane débouchera, déjà dans le néolithique final et le chalcolithique, jusqu'à les sépulcres à couloir évolués ou galeries catalanes, avec chambres rectangulaires et couloirs larges. Ces galeries catalanes seront les premiers sépulcres à couloir qui s'enfonceront dans les hautes terres occidentales. Dans ces-ci, d'ailleurs, entre le chalcolithique et le bronze ancien, se développeront nouveaux types de tombes mégalithiques: les dolmens simples et les petits coffres mégalithiques des Pyrénées occidentales catalanes et les plateaux intérieurs.

Resumen

Los constructores de megalitos en Cataluña

A partir del capítulo de Miquel Tarradell sobre el megalitismo de Cataluña, publicado dentro del libro *Les arrels de Catalunya* del año 1962, se presentan los descubrimientos más interesantes realizados entre aquel año y el 2002 en relación con el fenómeno megalítico catalán. Sus protagonistas principales, entre otros Lluís Esteva y Miquel Cura, se destacan especialmente en este artículo.

Dado que constituyen la novedad principal de estos últimos 40 años, se ha puesto especial interés en destacar la fase premegalítica del neolítico medio inicial, representada por las cistas con túmulo de Tavertet, con ajuares Montboló y Chassey antiguo. A continuación se sigue la filiación megalítica a través de las cistas con túmulo, del Ripollès-Conflent, una variante arquitectónica del grupo Solsonense con ajuares del neolítico medio.

A partir de este substrato de cistas tumulares del neolítico medio, quizás con la ayuda de nuevas influencias atlánticas, se llegaría a la primera fase verdaderamente megalítica de Cataluña, representada por los primeros sepulcros de corredor del Rosellón y del Ampurdán, con cámaras polygonales y pasadizos estrechos, que se construirán entre el neolítico medio y el neolítico final.

La evolución de estos megalitos polygonales en la zona costera catalana dará lugar, ya en el neolítico final y calcolítico, a los sepulcros de corredor evolucionados o galeries catalanas, con cámaras rectangulares y pasadizos anchos. Estas galeries catalanas serán los primeros sepulcros de corredor que se adentrarán en las tierras altas occidentales. En éstas, por otra parte, entre el calcolítico y el bronce antiguo, se desarrollarán nuevos tipos de tumbas megalíticas: los dolmenes simples y las pequeñas cajas megalíticas del Pirineo occidental catalán y los altiplanos interiores.

Referències bibliogràfiques

- ABELANET, J. (1990). *Les roches gravées nord-catalanes*. Prada: Centre d'Etudes Préhistoriques Catalanes, núm. 5.
- BALDELLOU, V. (2000). «Art rupestre a l'Aragó: noves línies d'investigació». *Cota Zero*, 16. Vic: Eumo Editorial, p. 85-95.
- BOSCH-GIMPERA, P. (1919). *Prehistòria catalana*. Barcelona.
- BUENO, P.; BALBÍN, R. de (2000). «Tècniques, extensió, geogràfica i cronologia de l'art megalític ibèric. El cas de Catalunya». *Cota Zero*, 16. Vic: Eumo Editorial, p. 47-64.
- BATISTA, R. (1960-1961). «Consideraciones sobre el megalitismo del Moyanés». *Ampurias*, XXII-XXIII. Barcelona, p. 277-282.
- BATISTA, R. (1961). «Sepulcros megalíticos de la comarca del Moyanés». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-1*. Barcelona.
- BATISTA, R. (1963). «Sepulcros megalíticos de la comarca de Vich». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-2*. Barcelona.
- BATISTA, R. (1966). «El límit meridional de la cultura megalítica catalana». *Ampurias*, XXVIII. Barcelona.
- BOSCH-GIMPERA, P.; COLOMINAS, J. (1931). «Gravats esquemàtics a roques de Capmany i a la galeria coberta del Barranc d'Espolla». *AIEC*, VI (1921-26). Barcelona, p. 23-27.
- CAMPMAJÓ, P.; BOUSQUET, A. (1988). «Sépultures préhistoriques. Les dolmens d'Eina». Dins: *Eina-Eyne*. Perpinyà, p. 11-17.
- CASANOVA, A. (1986). «Problemática de los graffiti y grabados rupestres en Cataluña». *Benaco* 1985. Torí, p. 157-180.
- CASTANY, J.; GUERRERO, Ll. (1987). «El megalitisme al Solsonès: darreres investigacions arqueològiques i antropològiques». *Ilerda*, XIV. Lleida, p. 9-4.
- CASTANY, J. (1987). «Noves aportacions al megalitisme de l'interior de Catalunya». *Cota Zero*, 3. Vic: Eumo Editorial, p. 69-75.
- CASTANY, J. (1988). «Els sepulcres de Gargallà (Montmajor, Berguedà) i el fenomen megalític de l'edat dels metalls a la conca del riu Cardener». *Cardener*, 5. Cardona-Solsona, p. 61-105.
- CASTANY, J. (1991). «L'estació neolítica sepulcral de la Costa dels Garrics del Caballol (Pinell, Solsonès)». *Tribuna d'Arqueologia 1989-1990*. Barcelona, p. 53-64.
- CASTANY, J. (1992-A). «Estructures funeràries dels megalits neolítics del Solsonès». Dins: *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya, Puigcerdà i Andorra, 1991*. Andorra, p. 249-254.
- CASTANY, J. (1992-B). «Estela-menhir funerària en un megalit neolític del Solsonès». Dins: *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya, Puigcerdà i Andorra, 1991*. Andorra, p. 255-256.
- CASTELLS, J.; ENRICH, J. (1983). «El túmul I de Serra Clarena (Castellfollit del Boix, Bages)». *Excavacions Arqueològiques a Catalunya*, 4. Barcelona, p. 55-81.
- CAZURRO, M (1912). *Los sepulcros megalíticos de la provincia de Gerona*. Girona.
- CLAUSTRE, F.; PONS, P. (1988). *Le dolmen de la Siureda (Maureillas) et les mégalithes du Roussillon*. Groupe de Préhistoire du Vallespir et des Aspres, Millas.
- CLAUSTRE, F.; DONAT, R. (1998). «Le dolmen de Ribes Rojes, Taulis (Pyrénées-Orientales)». *Etudes Roussillonnaises*, XVI. Perpinyà, p. 21-26.
- CLOP, X.; FAURA, J.M. [et al.] (2002). «El sepulcre megalític de les Maioles (Rubió, Anoia). Pràctiques funeràries i societat a l'altiplà de Calaf (2000-1600 cal ANE)». *Estrat*, 7. Igualada.
- CRUJELS, W.; CASTELLS, J.; MOLIST, M. (1992). «Una necròpolis de "cambres amb túmul complex" del IV mil·lenni a la Catalunya interior». Dins: *9è Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà. Estat de la investigació sobre el neolític a Catalunya, Puigcerdà i Andorra, 1991*. Andorra, p. 244-248.
- CURA, M.; FERRAN, A. (1970). «Los Sepulcros Megalíticos de la Sierra de Roda». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-6*. Barcelona.
- CURA, M.; FERRAN, A. (1971). «Los Sepulcros Megalíticos de la Vall de Cabó (Alto Urgel, Lèrida)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-7*. Universitat de Barcelona, Publicaciones Eventuales, 18.
- CURA, M. (1976-A). «El megalitisme i el Vas Campaniforme a les conques del Segre i de l'Alt Llobregat». *Cypsela* I, 1r Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1974. Girona, p. 55-60.
- CURA, M. (1976-B). «El grup cultural de les cistes neolítiques del Pre-Pirineu català («El Solsonià»)». *Cypsela* I, 1r Col·loqui Internacional d'Arqueologia de Puigcerdà, 1974. Girona, p. 49-52.
- CURA, M.; CASTELLS, J. (1977). «Evolution et Typologie des mégalithes de Catalogne». *Colloque sur l'Architecture Mégalithique*. Vannes, p. 71-97.
- CURA, M. (1987). «Origen i evolució del megalitisme a les comarques centrals i occidentals de Catalunya: I. Del Neolític Mitjà a l'Edat de Bronze». *Cota Zero*, 3. Vic, p. 76-83.
- CURA, M.; VILARDELL, R. (1993). «Estat actual de la investigació sobre el megalitisme a Catalunya». Dins: *Homenatge a Miquel Tarradell, Estudis Universitaris Catalans*, vol. XXIX. Barcelona, p. 159-196.
- ESTEVA, L. (1964). «Sepulcros Megalíticos de las Gabarras, I (Gerona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-3*. Girona.
- ESTEVA, L. (1965). «Sepulcros Megalíticos de las Gabarras, II (Gerona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-4*. Girona.
- ESTEVA, L. (1970). «Sepulcros Megalíticos de las Gabarras, III (Gerona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-4*. Girona.
- ESTEVA, L. (1978). «Sepulcros megalíticos de las Gabarras. Noticias complementarias». *Cypsela* II. Girona, p. 55-89.
- ESTEVA, L. (1979). «Sepulcros Megalíticos del Alto Ampurdán (Girona)». *Corpus de Sepulcros Megalíticos*. Girona.
- FÀBREGA, A. (2002). «Les inscultures dels Tres Trossals». *Dovella*, 76. Manresa: Centre d'Estudis del Bages, p. 15-25.

- MACAU, I (1934). «Nous monuments megalitics de l'Alt Empordà». *Butlletí de l'Institut d'Història Natural*, vol. XXXIV, núm. 6-9. Barcelona.
- MAS, M.; PALLARÉS-PERSONAT, J. (1989). «Els gravats rupestres de Catalunya. Una aproximació al seu estudi». *Espacio, Tiempo y Forma, serie I. Prehistoria y Arqueología*, 2. Madrid: UNED, p. 173-189.
- MERCADAL, O (1992). «Antropologia del segon mil·lenari a Catalunya: una evidència de trencament cultural?». *Gala*, 1. Sant Feliu de Codines: Museu Arqueològic Municipal, p. 117-130.
- PERICOT, L. (1925). *La civilització megalítica catalana i la cultura pirenaica*. Barcelona.
- PERICOT, L. (1950). *Los sepulcros megalíticos catalanes y la cultura pirenaica*. Barcelona.
- MALUQUER, J. (1948). «Notas sobre la cultura pirenaica catalana». *Pirineos* VII. Saragossa.
- MESTRES, J. (1979-1980). «El sepulcre megalític de Mas Pla (Valldossera), Querol, Tarragona». *Pyrenae*, 15-16. Barcelona, p. 125-142.
- PADRÓ, J.; CURA, M.; ABELANET, J. (1975). «Los Sepulcros Megalíticos de la Cerdanya y el Capcir». *Corpus de Sepulcros Megalíticos-8*. Barcelona: Instituto de Prehistoria y Arqueología de la Diputación Provincial de Barcelona.
- ROQUÉ, C.; PALLÍ, L.; TARRÚS, J.; CARRERAS, E. (1995). «Aportacions al coneixement dels gravats prehistòrics dels massissos de les Gavarres i de Begur (Girona)». *Annals del Baix Empordà*, 14, Homenaje a Lluís Esteve i Cruañas. Girona, p. 77-90.
- SERRA VILARÓ, J. (1927). *La civilització megalítica a Catalunya. Contribució al seu estudi*. Solsona.
- SERRA VILARÓ, J. (1950). «Insculturas dolménicas». *Boletín Arqueológico*, 31. Tarragona, p. 114-122.
- TARRADELL, M. (1962). *Les arrels de Catalunya*. Barcelona: Vicens Vives, Biografies Catalanes.
- TARRÚS, J.; BOFARULL, B.; CARRERAS, E.; GAY, P.; PIÑERO, M. (1998). «Reflexions sobre els gravats rupestres prehistòrics de Catalunya: el cas de l'Alt Empordà». *Cypselà*, XII. Girona.
- TARRÚS, J. (2002). *Poblats, dòlmens i menhirs. Els grups megalítics de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus*. Girona: Diputació de Girona.
- VILARDELL, R. (1987). «Origen i evolució del megalitisme a les comarques centrals i occidentals de Catalunya, II. L'Edat de Bronze». *Cota Zero*, 3. Vic: Eumo Editorial, p. 84-91.
- VIGNAUF, A. (1998). «La nécropole néolithique du Camp del Ginebre de Caramany (Pyrénées Orientales)». Dins: *Tombes, Nécropoles, Rites funéraires préhistoriques et historiques*. Séminaires du Centre d'Anthropologie. Tolosa, p. 19-29.

Josep Tarrús i Galter, Girona 1949. Doctor en Prehistòria i Història Antiga per la Universitat de Barcelona, amb una tesi sobre el megalitisme de l'Albera, serra de Rodes i cap de Creus (Alt Empordà-Rosselló). Ha excavat i museïtzat els poblats neolítics de Ca n'Isach (Palau-saverdera, l'Alt Empordà) i de la Draga (Banyoles, el Pla de l'Estany). És el conservador del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles.

CAN VALERI

Xarcuteries

AIGUAFREDA i VIC